

Сергій Сергєєв

«ФОРТЕЦЯ ШЕСТИ ДЕРЖАВ» (історія Чернігівської фортеці)

У статті йдеться про етапи розвитку Чернігівської фортеці від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Подані особливості укріплень та основні події, пов'язані із нею. Роль фортечних споруд у загальній системі оборони міста.

Ключові слова: Вал, гарнізон, Чернігівська фортеця, бастионні укріплення.

Проблематика досліджень історії оборонних споруд Лівобережної України останніх років дає змогу з'ясувати багато невідомих до цього часу сторінок минулого. Зокрема, вияснити процеси розвитку фортечної справи в їхній залежності від історичних умов та військової науки.

В історії Чернігівської фортеці можна виділити наступні етапи:

- давньоруська доба (ХІ – поч. ХІІІ ст.),
- литовський період (кін. ХІІІ – поч. ХVІ ст.),
- московська доба (1503–1618 рр.),
- польське панування (1618–1648 рр.),
- козацькі часи, Гетьманщина (1648 – сер. ХVІІІ ст.),
- доба Російської імперії (сер. ХVІІІ – 1799 р.).

Як головне місто сіверської землі та центр найбільшого князівства Київської Русі Чернігів ще в давнину мав достатньо міцні укріплення. Остаточно сформований до Х ст. він мав, окрім найбільш захищеного Дитинця, що був на той час політико-адміністративним центром міста, також оборонні споруди на території «окольного граду». Високі, до 5–6 метрів земляні вали, глибокі (5–8 м) та широкі (18–22 м) рови слугували доволі надійними укріпленнями середньовічного міста [13, с. 14–15].

Стіни міста витримували чисельні війни, навали та облоги. Під час міжусобних війн захоплювалися околиці Чернігова, горіло передгороддя, але Дитинець залишався непідкореним. Узимку 1152 р., коли війська Юрія Долгорукого та Святослава Олеговича намагалися разом із своїми половецькими союзниками захопити Чернігів, їм все ж таки довелося відступити від мурів міста [13, с.37–38].

Лише в жовтні 1239 р. орда монгольського хана Мунке, після тривалої та виснажливої облоги, вдерлася до центру Чернігова, зруйнувавши укріплення міста [13, с. 16].

Після політичного та економічного занепаду Чернігово-Сіверщини, викликаного монголо-татарською навалою, вже з кінця ХІІІ ст. ситуація починає змінюватися. Литовська доба в історії Чернігівської фортеці розпочинається в 1380 р., коли Велике князівство Литовське виборолло стратегічно важливий Чернігів у Московської держави. З другої пол. ХІV до першої пол. ХV ст. Чернігово-Сіверщиною керували литовські намісники, що перетворили місто у надійний форпост на південно-східному кордоні своєї держави. Щоб захистити його від татарських набігів, у 70–80 рр. ХІV ст. на території колишнього Дитинця була зведена дерев'яна фортеця, яка вже за сто років по тому зазнавала руйнувань від нападів кримчаків, у 1482 та 1493 рр. [5, с. 120].

Епоха вогнепальної зброї, що розпочалася в Європі в ХІV ст., внесла свої суттєві корективи в систему оборонних споруд. Гарматні ядра проламували дерев'яні кріпосні мури. Водночас навіть кам'яні стіни не гарантували надійного захисту, оскільки в разі влучення ядра руйнували укріплення на доволі значній площині та знищували

© Сергєєв Сергій Михайлович – науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

гарнізон фортеці уламками каміння [4]. Висота фортечних стін починає зменшуватися, і для посилення фортечних укріплень одразу ж за мурами розташовують насипні земляні вали.

В Україні, використовуючи досвід фортифікаційної справи європейських держав, уміло поєднували його з особливостями власної методи ведення оборони.

Слід відзначити відмінності у підході до вирішення конструкційних особливостей фортечних укріплень в Україні та в європейських державах. Європейські фортеці, розраховані на ведення пасивної оборони, підпорядковували місцевий ландшафт під потреби укріплень. Українські ж, навпаки, будувалися саме для оборони активної та підлаштовувалися під особливості тієї місцевості, на якій вони були споруджені. Крім того, для кожної місцевості були характерні свої специфічні риси оборонних споруд. Якщо на Західній Україні переважали кам'яні мури, то Лівобережжя відзначалося земляно-дерев'яними укріпленнями [3, с. 121].

Під час ведення бойових дій було виявлено, що вздовж кріпосних стін при наблизненні супротивника утворювалася т. зв. «мертва зона», що залишалася недосяжною для фортечної артилерії. Це призвело до виникнення таких елементів оборонних споруд, як вежі [10, с. 135]. Кріпосні вежі, що значно виступали з площини стін, давали змогу вести фланговий вогонь, захищаючись від супротивника, який наблизився впритул до фортеці.

Початок московської доби припадає на події 1500–1503 рр., коли після війни між Великим князівством Литовським та Московською державою багато міст Чернігово-Сіверщини, окрім Любеча, перейшли під владу Москви, Чернігів став прикордонним містом [15, с. 201–202]. Починаючи з 30-х рр. XVI ст. на території колишнього Дитинця розбудовується нова фортеця, захищена земляним валом та дерев'яними стінами з п'ятьма вежами, з підземним ходом до річки Десни. Біля фортеці з'являється Солдатська слобода, оточена легкими тимчасовими укріпленнями у вигляді частоколу [5, с. 120].

Уже у вересні 1535 року міць фортечних мурів пройшла випробування в ході чергової Московсько-Литовської війни. До Чернігова підійшли війська київського воєводи, польного гетьмана литовського Андрія Немировича. Окрім загону Немировича, в облозі міста брали участь воєводи та намісники із Стародуба і Новгород-Сіверського [11, с. 31]. Всі спроби прямого штурму виявилися невдалими, а нічна вилазка захисників фортеці, під час якої «Литва же промежь себя сами съчахуся», окрім значних людських втрат, призвела також до втрати литовцями гармат та піщалей. Наступного дня Немировичу довелося відступити [14, с. 86–87].

На початку XVII ст. одна з найбільш потужних європейських країн того часу, Річ Посполита, намагалася розповсюдити свій вплив далеко за межі Польщі. У 1604 р. війська Лжедмитра I, які рухалися на Москву, підійшли до Чернігова. Місто було добре захищено: земляними валами, ровами з водою, дерев'яними стінами у вигляді дубових тарас, палісадів та рублених веж, у середині були земляні насипи, що додатково укріплювали стіни. Фортеця мала на озброєнні 27 великих гармат і ще більшу кількість малих, що давало змогу вести фронтальний та фланговий вогонь. Гарнізон складався приблизно з тисячі московських вояків. Поляки, що брали участь у поході, вважали, що взяти фортецю штурмом неможливо [8, с. 10–11]. Але ситуація була вирішена в інший спосіб. Не бажаючи піддавати Чернігів руйнуванню, місцеві мешканці роззброїли гарнізон та пропустили військо Лжедмитра I.

За кілька років під стінами міста знову з'явилися поляки. У березні 1611 р. загін поляків, на чолі з київським підкоморієм Самуїлом Горностаєм, підійшов до Чернігова. Скориставшись тим, що гарнізон відбув на рибну ловлю на р. Білоус, поляки застосували при захопленні міста хитрість. Уночі, під виглядом обозу, що повертався з рибної ловлі, до міста проїхали найдосвідченішій бійці, яких замаскували під рядном. Погром, що вчинили нападники, завдав значної шкоди фортеці, цивільним спорудам та монастирям. Досить сильно постраждали будівлі Єлецького монастиря [9, с. 353–354].

Період польського панування припадає на 1618—1648 рр. Незважаючи на те, що за умовами Деулінського перемир'я 1618 року Чернігово-Сіверщина відійшла до Польщі, боротьба за Чернігів, воєводське місто, продовжувалася. У 1633 р. московське військо на чолі із воєводою Федором Бутурліним та Григорієм Аляб'євим було відправлено для підкорення втрачених Москвою територій. Загін складався приблизно з 2 тис. вояків. Захопивши без особливих зусиль Новгород-Сіверський, вони в серпні 1633 р. наблизилися до Чернігова, що залишався єдиним містом Сіверщини, яке не було підпорядковано Москві [12, с. 121—122]. Шляхтичі, що мали обороняти фортецю, виїхали з міста, у ньому залишилася невеличка залога козаків, яка разом з ополченням місцевих міщан становила близько 300 бійців. Проте всі багаторазові спроби захопити Чернігів виявилися марними. Згодом підійшов козацький загін, який очолював Адам Кисіль. Утративши більше 100 людей, московські війська відступили [12, с. 126].

Нова доба, козацька, розпочалася для Чернігівської фортеці в 1648 році, коли козаки, знищивши польський гарнізон, захопили місто та перетворили його на полкове [17, с. 36].

Поразка в Берестейській битві послабила сили козацької держави. На півночі України з'являється військо литовського польного гетьмана Януша Радзивіла. Завдяки міцним укріпленням та стійкості козаків на чолі із чернігівським полковником Степаном Пободайлм всі спроби захопити Чернігів виявилися для литовців невдалими. Втративши багато людей, війська Радзивіла відступили [17, с. 39].

Після Переяславської угоди Чернігівська фортеця отримала статут штатної, тобто в ній мав розміщуватися московський гарнізон. Фортеця була додатково укріплена, а станом на 1660 р. у місті перебували стрільці, рейтари, драгуни. Залогою, в загальній кількості 1058 чоловік, керували полковники Яган Купер, Матвій Шарф та полковник, стольник Лаврентій Сухарев [19, с. 5]. Чернігівські воєводи та стольники підпорядковувалися воєводам та стольникам київським. Чернігівський воєвода Іван Загрязький зміцнив фортецю в 1667 р., збудував додаткову лінію укріплень біля р. Стрижень, вирив рів та таємний хід до річки.

За чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського фортеця була укріплена новим валом, що разом із бастіонами йшов від р. Стрижень на захід [19, с. 7]. У 1670—80 рр. чернігівські укріплення склалися із семи полігонів, оточених сухим ровом. До фортеці можна було потрапити через Київські (на київському напрямку), Водяні (правий берег р. Стрижень) та Прогорілі (з північного боку) ворота. На півдні фортеці була облаштована невелика цитадель, споруджена ще за польських часів.

Опис 1682 р. подає головні структурні одиниці Чернігівської фортеці, а саме, «верхній город», «нижній город», «нижній острог». Укріплення «верхнього города», поновлені перед 1681 р., склалися з дубової стіни, рубленої тарасами, з заборолами, зробленими із дубового бруса. Тут розташовувалося п'ять старих веж, одна нова, також були брама і хвіртка. Нижній острог оточував старий осиковий частокол з двома брамами. На озброєнні фортеці знаходилося вісім гармат різного калібру [5, с. 121].

Початок XVIII ст. ознаменувався поступовим посиленням впливу російської держави на території Гетьманщини. Остаточо процеси ліквідації козацької державності завершилися приблизно в сер. XVIII ст., коли в 1764 р. було припинено функціонування інституту гетьманства. Не був винятком і Чернігів, у якому мав знаходитися гарнізон російських військ.

«Розписний список Чернігова» за 1701 р. зберіг для нас опис деяких будівель Чернігівської фортеці початку XVIII ст.: дерев'яна церква Михаїла та Федора, конюшня, поварня, лідник, зброярня тощо. Сама фортеця була дерев'яна, зроблена з дубу, у дві стіни. «Список» зафіксував доволі поганий стан кріпосної стіни та 9-ти домівок, де мешкали стрільці. Місцями ці дерев'яні споруди підгнили та просіли. Згідно зі штатом фортеці, тут було розміщено царський гарнізон, 111 солдат та 12 драгунів. Очолювали цей військовий підрозділ поручик Філіп Вит, капітани Семен Мишкін та Степан Садилов, полковник Іван Сманцель [7, с. 930-931].

Під час військових дій для оборони міст намагалися використовувати також

комплекси культових споруд, зокрема монастирі. Досить часто вони укріплювалися валами, ровами та мурами з вежами [16, с. 115]. Оскільки на території Чернігова розташовувалися Єлецький та Троїцько-Іллінський монастирі, вони являли собою частину загальної лінії міських укріплень.

На плані міста, «Абрисі Чернігова», зробленому в 1706 р., вперше зафіксовано плани укріплень та система фортифікаційних споруд. Кожна частина міста, центральна, околиці, мала свою систему фортифікацій та укріплень, як це показано на плані. Фортеця мала дерев'яні рублені частоколи, земляні вали та сухі рови. Також до системи фортифікації входили тини, палісади, вежі. Останні були двоярусні, можливо шестистінні, вкриті високими шатровими покриттями, з невеликими прапорцями у вигляді флюгерів [18, с. 31]. (див. фото [1]).

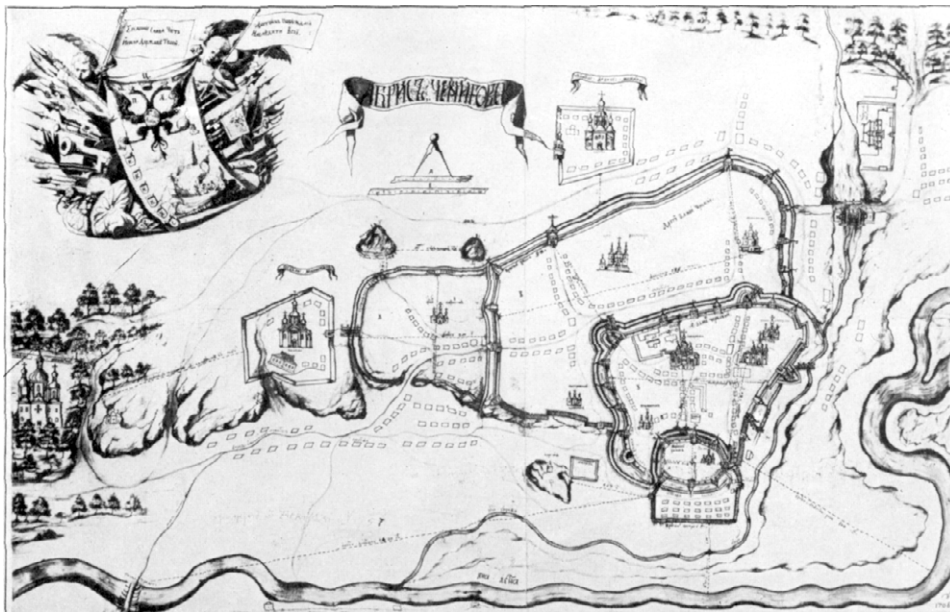
На території колишнього Дитинця зафіксовано кілька бастионів і равелінів трикутної форми (допоміжних споруд, що прикривали фортецю від обстрілів та слугували як місце скупчення військ для вилазок у стан супротивника) нерегулярних обрисів, а також 32 дерев'яні рублені вежі. Верхній замок або ж «цитадель» розміщувався на півдні Дитинця, укріплений дерев'яними рубленими стінами, двома надбрамними і п'ятьма глухими вежами, широким ровом. На прохання гарнізону в середині цитаделі спорудили триверху Михайлівську церкву.

Центром фортеці був «Замок Черкаський» («нижній город»), який займав усю територію колишнього княжого Дитинця. Зі сходу, від р. Стрижня, йшов земляний вал. З північного заходу була дерев'яна рублена стіна і широкий рів. Тут розміщувалося десять глухих веж, п'ять надбрамних, один бастион і одна батарея, три «виводи» перед брамами (укріплення типу равелінів, які слугували для прикриття фортеці від вогню та атак противника, а також для зосередження військ на випадок вилазок). «Другий замок Черкаський» повторював «окольний град» давньоруського періоду, на північно-західному напрямку від центру фортеці. Ця лінія міських укріплень мала широкий зовнішній рів, дерев'яні огорожі у вигляді частоколу та земляний вал з боку річок Десни і Стрижня, що був підсилений дванадцятьма вежами, трьома глухими і дев'ятьма надбрамними [5, с. 122].

З південного боку Верхнього замку знаходився «нижній острог» Солдатської слободи, чотирикутний в плані, з частоколом та двома брамами без веж. На колишньому Третьяку розташовувалися укріплення «Єлецького валу» навколо Єлецького монастиря. Ці укріплення були менш захищеними, ніж центральна частина чернігівської фортеці, лише земляний вал з ровом. Із заходу Єлецького валу знаходилися ворота, що вели до території Єлецького монастиря. Сам комплекс монастирських будівель був захищений високим цегляним муром. З північного боку монастир прикривала вежа з міцними товстими стінами та бійницями для гармат.

Чернігівська фортеця на той час не була суто військовим об'єктом. Оскільки інші міські укріплення не давали надійного захисту під час набігів кримських татар на Чернігів, частина місцевого населення шукала притулку саме в «Черкаському замку», на території якого знаходилися цивільні споруди, у яких мешкали дворяни, міщани та було розташовано шість церков. За надійними фортечними мурами розвивалася і торгівля: купецькі лавки та торги, разом із житловими спорудами, становили дуже щільну забудову цивільної частини фортеці на загальній площині в 37500 сажнів [19, с. 278]. Як показало життя, ці укріплення не завжди були надійними захисниками чернігівців. Велика пожежа 1750 р. знищила багато міських споруд, у тому числі й на території фортеці. Окрім дерев'яних споруд, доволі сильно постраждали також церкви і собори. Багато років Чернігів був у занепаді.

У середині 50-х рр. XVIII ст. французьким інженером Д. Дебоскетом були зроблені плани реконструкції фортеці. Але, як зазначено у військово-статистичному описі за 1766 р., багато оборонних укріплень, особливо на західному напрямку фортеці, знаходилися в доволі поганому стані. Згідно з описом, на території фортеці розташовувалися будинки полкової канцелярії та полковника, артилерійський склад, караульні приміщення, порохові склади, кам'яні корпуси чернігівського колегіуму, торгові ряди, церкви тощо [6, с. 113–116].

Фото. «Абрис черниговский, 1706 год».

У 70-х рр. Російська імперія починає активно просуватися на південь. Після вдалих військових кампаній проти Порти та підкорення у 1783 р. Кримського ханства кордони на південному напрямку знаходилися далеко від Чернігова. На заході України ситуація також була сприятлива для розширення меж держави. У 1795 р. відбувся третій розподіл Речі Посполитої між Австрією, Пруссією та Росією. Отже, зникла потреба в існуванні Чернігівської фортеці. З міста вивезли майже все озброєння, розформували гарнізон та зрили фортифікаційні укріплення.

Тим не менш навіть після ліквідації фортеці у Чернігові з 1796 по 1799 рр. перебував комендант. Остаточною датою розформування Чернігівської фортеці можна вважати 12 квітня 1799 р., коли місту замість коменданта був призначений городничий [2, с. 22].

Протягом століть «фортеця шести держав», яка була стратегічним форпостом на півночі України, відігравала важливу роль як у суто внутрішніх військово-політичних подіях, так і в процесах міждержавного масштабу.

1. «Абрис черниговский, 1706 год» [Електронний ресурс] // http://www.gorod.cn.ua/city_397.html (фото 1.).

2. Галь Б. Міста-фортеці Лівобережної України на зламі XVIII–XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2011. – № 7. – С. 17–26.

3. Моця Б. Фортеці на східних рубежах гетьманщини в контексті європейської фортифікації XVII–XVIII ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Вип. 73. Серія: Історичні науки. № 6. – Чернігів, 2009. – С. 116–122.

4. Шперк В.Ф. История фортификаций [Електронний ресурс] // http://szst.ru/library/shperk_f/index.html

5. Вечерський В.В. Фортеці й замки України. – К.: 2011. – 664 с.; 619 іл. – Бібліогр.: с. 629–649. (Науково-дослідницький інститут пам'яткоохоронних досліджень).

6. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. Черниговская губерния. – Спб., 1851. – 183+4 с.

7. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О. Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с. – Присвячується 300-річчю повстання мазепинців.

8. Доманицкий В. Новый документ 1604 г. о Самозванце Лжедмитрии // Киевская старина. — 1899. — № 1. — С. 10–11.
9. Галятковский І. Скарбница. Ключ Розуміння. — Київ. «Наукова думка». 1985. — с.
10. Історія української архітектури. За ред. проф. В. Тимофійенка. — Київ: «Техніка». 2003. — 470 с.
11. Кром М.М. «Стародубская война (1534–1537). Из истории русско-литовских отношений»: Рубежи XXI; Москва; 2008. — 99 с.
12. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання. — К.: Темпора, 2006. — 496 с.: 2 іл.
13. Моця О., Козаков А. Давньоруський Чернігів. — К.: «Стародавній Світ», 2011. — 316 с. + 32 с. кольор. вклейка.
14. Полное собрание русских летописей (Хроника литовская и жмойтская). — М., 1975. — Т. 32.
15. Русина О. Сіверська земля в складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — 243 с.
16. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967. — 233+<2> с.
17. Чернигову 1300 лет: сб. документов и материалов / Гл. арх. упр. при Совете Министров УССР и др.; сост.: С.М. Мельник и др.; редкол.: В.М. Половец (гл. ред.) и др. — Киев: Наук. думка, 1990. — 369 с.: ил.
18. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького — К.: УРЕ, 1990. — 1007 с.
19. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. Издал М. Судзенко, Председатель Временной Комиссии, Высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. — К., 1851. — 136 с.

В статъе говоритя об етапах развития Черниговской крепости от древнейших времен до конца XVIII в. Представленные особенности укреплений и основные события, связанные с ней. Роль крепостных сооружений в общей системе обороны города. Ключевые слова: Вал, гарнизон, Черниговская крепость, бастионные укрепления.

This article deals with the stages of Chernihiv fortress from ancient times to the late 18th century. The presented features of fortifications and main events related to Chernihiv fortress. The role of the fortress structures in the overall defense of the city. Key words: Val, garrison, Chernihiv fortress, bastion fortifications.